

Michael Ehrke

Nová Európa:
ekonomika, politika a spoločnosť
v postkomunistickom kapitalizme

Bratislava, jún 2005

© Friedrich Ebert Stiftung

Michael Ehrke je dlhoročný spolupracovník FES,
toho času vedúci zastúpenia FES v Budapešti.
Preklad Martin Muránsky

Obsah

Nová Európa: ekonomika, politika a spoločnosť v postkomunistickom kapitalizme	4
EÚ – kapitalizmus a postkomunistický kapitalizmus: pokrok proti pokroku	7
Transnacionalizácia a dualizmus	9
„Comprador inteligentsia“ a nová chudoba	11
Pseudo-neoliberálny hospodársky poriadok a hybridný štát	13
Zamrežované okná: dôvera, morálka, náklady transakcií a demokracia	14
Trh, plán, životný svet	17
A Európa?	19
Literatúra	20

Nová Európa: ekonomika, politika a spoločnosť v postkomunistickom kapitalizme

Ľudové slávnosti a ohňostroje, ktoré prvého mája 2004 sprevádzali rozšírenie Únie o desať nových členov, nezakryli skutočnosť, že atmosféra v nových ako aj starých členských štátoch bola určovaná prehnanou triezvosťou. Svojho času vrcholne napäté očakávania a nádeje, ktoré sa spájali s rozširovaním Únie, opadli počas pätnástich rokov po páde európskeho komunizmu. Prvého mája 2004 sa za fasádou krátkodobej povznesenej nálady skrývali na oboch stranách predovšetkým starosti. V starých členských štátoch vznikli obavy z odlivu pracovných miest, z nekontrolovateľného prílivu pracovných síl, ďalej zo zintenzívňovania problémov v pohraničných oblastiach a nakoniec aj z finančného a inštitucionálneho preťaženia Únie prostredníctvom jej 25 členských štátov. V nových členských krajinách panuje zas ťažko prehliadnuteľné sklamanie: pätnásť rokov transformácie, hospodárskeho otvárania sa a približovania sa k EÚ len v malej miere prispeli k zlepšeniu sociálnej situácie obyvateľstva. Aj keď transformácia bola spätá s vysokými hospodárskymi a sociálnymi nákladmi, bohatá EÚ sa preukázala vo vzťahu k novým členským krajinám všeličím, len nie veľkodušnosťou. V najbližšom čase sa od vstupu ani neočakáva veľa: nádeje sa presúvajú na „ďalšiu generáciu“, ktorej by sa malo dariť už lepšie. A predsa, aj Írsko bolo najprv takmer 20 rokov členom EÚ, kým sa začal jeho mimoriadny vzostup nahor (*take-off*).

Kým sa očakávania presúvajú do vzdialenej budúcnosti, zvyšok eufórie z rozšírením EÚ sa živí minulosťou: Európa je konečne znova zjednotená! Historicko-kultúrna identita Európy sa formovala tiež pod vplyvom Mikuláša Koperníka, Mateja Korvína, Dunajskej monarchie, Jána Husa či Franza Kafku. Práve jednota Európy však bola – aspoň sa tak zdá – umelo prerušená komunizmom, ktorý si podrobil strednú Európu. Spomienka na „strednú Európu“, na túto rusko-sovietskym Východom ignorovanú konštrukciu historickej identity, sa stala východiskovým bodom stredo-európskeho disidentského hnutia a štúdium Kafku jej prvým krokom k systémovej opozícii. Samozrejme, že tento obraz skresľuje. Podsúva ahistorický protiklad medzi Európou a „Východom“, pričom komunizmus tu platí za moderný prejav bytostne cudzieho, vo svojej podstate „ázijského“ spôsobu života. Nech je tomu akokoľvek: dnes patrí centrálna Európa na Západ (niekedy až príliš ďaleko na Západ) a zaprisahávanie stredo-európskej minulosti prináleží minulosti.

Pritom hrozí, že sa jeden dôležitý moment ocitne mimo našej pozornosti. Rozdelenie Európy po roku 1945 možno bolo umelým faktorom, ktorý narušil „prirodzenú“ jednotu Európy, avšak ako také formovalo životné pomery a ľudí na oboch stranách hraníc. Na druhej strane stanovisko, podľa ktorého komunizmus znamenal „pracovný úraz“, a naproti tomu vývoj Západnej Európy po roku 1945 (v zastúpení celej Európy) prirodzené pokračovanie európskych dejín, by bolo nielen historicky pochyb-

ným tvrdením. Toto stanovisko by vopred prisudzovalo aj rozšíreniu EÚ vzťah víťazov a historických obetí tohto „úrazu“ – a týmto krokom by tento proces ohrozovalo.

Porovnávaním s predchádzajúcimi vlnami rozširovania sa pohľad na historickú novosť posledného rozšírenia skôr skresľuje, než objasňuje. V tomto porovnaní sa rozdiely vyjadrujú predovšetkým kvantitatívne – z hľadiska počtu nových členov, ukazovateľov hospodárskeho vývoja atď. Novosť posledného rozšírenia spočíva ale v tom, že sa pod jednou strechu Únie zjednotili dve skupiny krajín s rozdielnymi *dejninami*. Tým sa vytvára v rámci EÚ istý druh „systémovej diferencie“, ktorá sa nedá zredukovať na kvantitatívny rozdiel v príjmoch na hlavu. Z toho dôvodu sa budúce debaty nebudú môcť výlučne zaoberať rozdeľovaním prostriedkov EÚ alebo pozícií, prípadne presadzovaním spoločnej finančnej politiky pri rozdielnej rýchlosti hospodárskeho rastu. Tieto diferencie sa týkajú identít, ako aj štruktúr. V západnej Európe predstavovali mimoriadna hospodárska prosperita, dlhodobý mier, fungovanie právneho štátu a istý stupeň civilizovanosti, ako aj európska integrácia rozličné stránky toho istého historického procesu, ktorý spoluvytváral spoločenskú identitu. Vo východnej Európe sa spoločenské vytváranie identity odohráva v tieni dvojitej traumy – prekonávania sovietskej komunistickej nadvlády a procesu transformácie, ktorá odkryla hĺbkové vnútrospoločenské nezrovnalosti. Čo sa týka štruktúr, povojnový hospodársky vývoj a integrácia na základe vytvorených a funkčných inštitúcií viedli na Západe k vzniku špecifickej varianty kapitalizmu, ktorá sa už skôr nazývala „rýnskou“ a odlišovala sa od amerického a východoázijskeho modelu. Na Východe je kapitalizmus výsledkom *zlomu* a predstavuje systém, ktorý je negatívne poznačený komunizmom, a pozitívne procesom transformácie. Koexistencia rozličných variantov kapitalizmu v rámci ES/EÚ¹ nie je novým javom a ani v minulosti neznamenal nevýhodu. Západoeurópske národné, alebo regionálne (škandinávske, mediteránne) hospodárske systémy sú historicky vzniknutými prepojeniami kľúčových kapitalistických inštitúcií s národno-regionálnymi tradíciami, ktoré počas takmer 50 rokov európskej integrácie navzájom splynuli. V čase ich formovania pôsobili v priestore ES/EÚ predovšetkým dva hospodárske koncepty, francúzske „*régulation*“ a nemecká „*Ordnungspolitik*“ (politika poriadku). Vstupom Veľkej Británie, škandinávskych a stredomorských krajín pribudli k nim ďalšie varianty. Táto rôznorodosť nepoškodila ES/EÚ, ale naopak ju obohatila. Dynamika integrácie – počnúc uholňou a colnou úniou, zónou slobodného obchodu, ďalej spoločným vnútorným trhom a menovou úniou, až po prvé náznaky spoločnej zahraničnej a vnútornej politiky – sa zakladá na vzájomnom pôsobení a tvorbe kompromisov medzi rozličnými predstavami o hospodárskom poriadku.

„Postkomunistický“ kapitalizmus je naproti tomu dôsledkom kolapsu: lepšie povedané *vedomého samorozkladu* moderného industriálneho a spoločenského systému, ktorý bol nahradený iným. Komunizmus sa síce zrútil aj pod tlakom nás, ako

¹ Európske spoločenstvo/Európska únia (pozn. prekladateľa).

výsledok ekonomických systémových protirečení, ale až *prvok vedomého samorozkladu robí zo zániku éry komunizmu v Európe historicky ojedinelú udalosť*. Vznik „postkomunistického“ kapitalizmu na základe vedomého samorozkladu ho odlišuje od jeho formovania sa v Japonsku a Nemecku po druhej svetovej vojne, kde sa kapitalizmus znovuobnovoval po vojenskej porážke a páde systému – aj keď s naďalej intaktnými sociálnymi a ekonomickými základnými štruktúrami. V Nemecku a Japonsku mohla takto fungovať fikcia „bodů nula“, ktorá umožňovala koncentráciu všetkých síl na obnovu spoločnosti. Vo východnej a strednej Európe sa naproti tomu zdá, že proces vedomého samorozkladu starého režimu neznamenal automaticky jeho zánik, ale akoby jeho pokračovanie v podobe rozkladu, ktorý siaha až do sféry medziľudských vzťahov. Kým západné hospodárske a politické inštitúcie sa viac-menej úspešne adaptovali, základné elementy spoločenskej súdržnosti sa v postkomunistických krajinách zdajú byť vystavené systematickej deštrukcii. Aj na Západe boli zaregistrované prejavy sociálneho rozkladu a primárne boli identifikované ako dôsledky rozšírenia trhových vzťahov na sociálne vzťahy (porovnaj Heitmeyer 1997a 1997b; Berger 1977). V centrálnej Európe nadobudli podobné tendencie vývoja inú kvalitu, ktorá sa nepresadzuje len evolučne, ale vytvára sa a konštruuje vedome. Úsilie o prekonanie komunistickej minulosti infikuje aj neštátne („komunitárne“) väzby a vzťahy solidarity, bez ktorých nemôže ani kapitalistická spoločnosť existovať.

Zatiaľ čo proces samorozkladu pokračuje na mikrosociálnej úrovni, v postkomunistických spoločnostiach sa podarilo zaviesť západné trhovohospodárske a demokratické inštitúcie. Odhliadnuc od úvah o primeranej postupnosti reformných krokov možno povedať, že aj keď neexistoval ucelený koncept prechodu od plánovaného k trhovému systému hospodárstva, prípadne od diktatúry k demokracii, výsledok toho procesu bol od samého začiatku zrejmý: išlo o to, aby sa vytvorili inštitúcie, ktoré by ako v západnej Európe umožnili (viac menej) úspešný kapitalistický vývoj. Pre krajiny centrálnej Európy sa jednalo o proces, ktorý sa odohrával v takmer abstraktnom sociálnom priestore. Prinajmenšom vo vedomí relevantných aktérov tohto procesu neexistovali žiadne *použiteľné* tradície a inštitúcie, na ktoré by sa dalo naväzovať a ktoré by umožňovali prepojenia abstraktných návodov so životnými skúsenosťami. Národné tradície a inštitúcie tohto druhu boli i zničené už počas komunizmu. A komunizmus sám – prinajmenšom vo vnímaní architektov nového kapitalizmu – nezanechal nič, čo by bolo hodné integrácie do nového spoločenského a hospodárskeho modelu. Podobne ako lokálne výrobné centrá boli v hospodárskom (a niekedy aj v doslovnom) zmysle ruinami, rovnako ani inštitucionálne dedičstvo komunizmu a jeho plánovacieho systému neponúkalo žiadne orientačné východiská pre konštrukciu kapitalizmu. Zatiaľ čo poprevratové krajiny centrálnej Európy znovuobjavili svoje národné dejiny a symbolicky ich previedli do vyššej formy politiky, budovanie ich hospodárskeho systému prebiehalo v historicky takmer vyprázdnenom priestore.

EÚ – kapitalizmus a postkomunistický kapitalizmus: pokrok proti pokroku

Európska únia predstavuje skôr súbor rozličných národných a regionálnych variantov kapitalistického hospodárskeho a spoločenského poriadku, než ich samostatný variant. A predsa možno určiť niektoré základné črty, ktoré sú spoločné všetkým v EÚ zastúpeným národným variantom.

Najdôležitejším rysom kapitalizmu na spôsob EÚ je skutočnosť, že ide o typ spoločenského poriadku, ktorý sa nedefinuje primárne a ani výlučne na národno-štátnej rovine, ale vo vysokej miere je regulovaný na nadnárodno-spoločenskej úrovni. Prechod niekdajších štátnych kompetencií na spoločenstvo bol zdĺhavý a za cenu mnohých protikladov uskutočnený proces, ktorý aj keď bol sprevádzaný mnohými zvratmi a chybnými rozhodnutiami, je už len sotva možné zvrátiť späť. V tomto procese sa vytvárali stále nové podoby rovnováhy medzi rozličnými inštitucionálnymi rovinami (subštátna, štátna, nadnárodná). Dnes ešte nemožno presne povedať, aký druh politického systému vznikol, či prípadne, aký nakoniec týmto spôsobom vznikne. Jednu vec však nemožno už spochybníť, totiž že EÚ sa stala politickým systémom *sui generis*. Z hospodárskeho hľadiska spočíva základ dynamiky integrácie v pokračujúcom odbúravaní prekážok, ktoré bránia neobmedzenému rozvoju spoločného trhu. Pričom však – a v tomto bode spočíva špecifikum EÚ – vnímané deficity trhu sa vyrovnávajú prostredníctvom regulácie na nadnárodnej úrovni spoločenstva (a nie štátu). EÚ predstavuje jednak aktívneho aktéra globalizácie, ktorý núti svojich členov k likvidácii ochranných mechanizmov, ako aj nadnárodnú inštitúciu re-regulácie trhu na kontinentálnej úrovni. Neuspokojuje sa – na rozdiel od medzinárodných inštitúcií ako WTO alebo IMF² – so (zdanlivo) technickou reguláciou, ale ju uskutočňuje v rámci *politického* integračného procesu. V ňom sa štátna suverenita deleguje na rovinu európskeho spoločenstva. EÚ tak predstavuje doposiaľ jediný pokus hľadania politickej odpovede na globalizáciu, ktorá sa neuspokojuje ani s oplakávaním straty riadiacej funkcie národných štátov, ale ani s technokratickou reguláciou trhu (pozri: Hix 1999). Nadnárodná regulácia hospodárstva – a nielen hospodárstva – zmenila jednotlivé systémy národného kapitalizmu a vzájomne ich prispôsobila, čím sa súčasne odlišila od neeurópskych foriem kapitalizmu.

Po druhé kapitalizmus na spôsob EÚ sa vymyká jednoznačnému priradeniu k princípom hospodárskeho poriadku: „slobodného trhu“ versus „politická regulácia“. EÚ zastáva obidva princípy v ich meniacom sa vyvažovaní. Jej vývoj je produktom neustáleho vytvárania kompromisov medzi rozličnými konceptmi a rozličnými politickými a sociálnymi záujmami. Po tretie, kapitalizmus na spôsob EÚ sa odlišuje (aj keď skôr rétoricky než naozaj) od amerického a ázijskeho systému na základe zotrývania na zvy-

² Svetová obchodná organizácia (WTO), Medzinárodný menový fond (IMF) – pozn. prekladateľa.

škoch sociálneho štátu, prípadne sociálneho partnerstva. Sociálne systémy zostávajú v podstate v kompetenciách národných štátov, pričom ich vplyv len sotva vyvažuje skôr zaprisahávaný, než realizovaný „európsky sociálny model“. Všetky tri typy sociálneho štátu, ktoré rozlišuje Göstom Esping-Andersen sú v EÚ zastúpené. Preto sa dá len ťažko hovoriť o typickom sociálnom modeli v rámci EÚ (Esping-Andersen 1999). Zároveň je kapitalizmus na spôsob EÚ pod oveľa silnejším vplyvom sociálneho partnerstva, než severoamerický alebo východoázijský systém. Tento stav vecí sa odráža aj v postoji odborov k Európskej únii. Aj odbory dnes už uznávajú, že EÚ predstavuje usporiadanie, ktoré minimálne ponúka šancu pre obsahové naplnenie poskromných cieľov „európskeho sociálneho modelu“, hoci ešte v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch bolo Európske spoločenstvo (ES) často kritizované podľa motta: „Európa koncernov“.

To, čo najviac odlišuje EÚ – kapitalizmus od jeho postkomunistického variantu, je vzťah ku globalizácii. Keď bolo v roku 1957 založené *Európske spoločenstvo pre uhlie a oceľ*, vývoj kapitalizmu ešte viac menej reguloval národný štát. Európska integrácia prebiehala paralelne s celosvetovým trendom odbúravania obmedzení národného štátu v kontextoch *Všeobecnej dohody o clách a obchode* (GATT), liberalizácie medzištátneho pohybu kapitálu, flexibilizácie výmenných kurzov atď. Integrácia bola vcelku súčasťou tohto procesu. Relatívna ochrana zo strany národných štátov v prvých dekádach povojnového obdobia sa stala predpokladom tvorby a prebudovania medzinárodných konkurencieschopných výrobných kapacít a sociálnych systémov, ktoré chránili obyvateľstvo pred rizikami medzinárodného trhu. Procesy globalizácie – rast medzinárodného obchodu, zahraničných investícií a globálnych kapitálových trhov – ako aj európskej integrácie, získavali na dynamike až po vybudovaní konkurencieschopných výrobných kapacít a sociálnych ochranných systémov (Rieger&Leibfried 2001). Proces globalizácie nie je pre západnú Európu osudom, ale vývojom, ktorý sama uviedla do chodu. *Naproti tomu sú transformujúce sa krajiny a ich hospodárstva vystavené plnému náporu globalizácie v jej pokročilom štádiu okamžite a bez ochrany.* Po štyridsaťročnej izolácii od dynamiky globalizácie tieto krajiny nedisponovali vlastnými konkurencieschopnými výrobnými kapacitami a ani sociálnymi ochrannými systémami, ktoré by boli primerané podmienkam hospodárskej súťaže na konci 20. storočia.

Postkomunistický kapitalizmus nie je produktom „organického“ národného vývoja, ale dôsledok kolapsu komunizmu a vývoja globalizácie, ktorá v transformujúcich sa krajinách našla voľné pole pôsobnosti bez známky odporu: pôsobí tu bez uvedomelého občianstva, bez silných záujmových zväzov zamestnancov, bez aktívnej občianskej spoločnosti ako aj hospodársky relevantných národných tradícií. To, čo dnes západná Európa zažíva ako proces postupnej erózie – odbúravanie národného štátu a privatizácia verejného sektoru – zakúšajú postkomunistické spoločnosti naraz a bez ochrannej siete. Aj napriek tomu nie sú tieto spoločnosti nevyhnutne menej „moderné“ ako západoeurópske krajiny. Naopak: ak si pod globalizáciou predstavíme lineárny a neregulovaný proces,

potom sú „modernejšie“. Rozšírením Únie naštartovaný proces modernizácie nemusí bezpodmienečne znamenať vyrovnávanie sa nových členských štátov tým starým. Spomínané vyrovnávanie by mohlo prebiehať aj opačným smerom. Postkomunistické krajiny by mohli starým členským štátom zreteľne demonštrovať ich vlastnú budúcnosť. Nie náhodou noví členovia EÚ už predbehli tých starých v niektorých oblastiach Lisabonskej stratégie. Avšak tieto špičkové výkony majú aj odvrátenú stranu: vylučovanie podstatných vrstiev obyvateľstva z „moderného“ hospodárskeho a sociálneho života.

Ktoré rozdiely – mimo príjmovej časti – odlišujú postkomunistický kapitalizmus od jeho západoeurópskej EÚ – varianty? V zásade ide o päť charakteristík:

- transnacionalizácia hospodárstva a spoločnosti, a jej výrazný ekonomicko-sociálny dualizmus
- sociálny kontrast medzi novou hospodárskou elitou *comprador intelligentsia* (Lawrence B. King) a novými formami vylúčovania a chudoby
- vytvorenie hybridného, pseudoneoliberálneho štátu
- nedostatok základnej hospodárskej a sociálnej koordinácie na základe dôvery a morálky (*trust*) alebo v súvislosti s nimi
- premena spoločenskej koordinácie, ktorá bola čiastočne usmerňovaná životným svetom, na trhovo riadenú koordináciu spoločnosti

Všetky menované znaky nie sú cudzie ani západoeurópskym spoločnostiam a hospodárstvám, ale v ich prípade sa jedná o postupne erodujúce fenomény v rámci plne funkčnej varianty trhového hospodárstva. V nových členských štátoch EÚ v centrálnej Európe sú naproti tomu spomínané fenomény bezprostrednou realitou, ktorá drasticky poukazuje na dôsledky politicky „neošetrenej“ globalizácie.

Transnacionalizácia a dualizmus

Transformácia centrálnej Európy nebola takmer vôbec materiálne podporovaná zo strany západoeurópskych štátov a EÚ. Namiesto toho bola sprevádzaná masívnym prílivom súkromného kapitálu. Na základe rozsahu a rýchlosti prílivu kapitálu došlo k rovnako rapídnej a rozsiahlej *transnacionalizácii hospodárstva a spoločnosti*. Zahraničné investície nepriechádzali do týchto krajín ako doplnok systému národného hospodárstva, ktorý by bol aj bez nich funkčný, lež začali pôsobiť v podmienkach ekonomicky spustnutej krajiny. V nej obsadili takmer všetky potenciálne rentabilné oblasti aktivít. Rozsah tohto procesu, ktorý pravdepodobne prebehol rýchlejšie a masívnejšie než v juhoeurópskej periférii (a ešte predtým v Južnej Amerike), dnes zviditeľňuje podiel zahraničných alebo zahraničím kontrolovaných podnikov, investorov a exportu na tvorbe celkového domáceho produktu.

Zahraničné investície v transformujúcich sa a rozvojových krajinách prinášajú so sebou popri kapitále aj potrebné technické a organizačné *know-how*. Prispievajú tak

k modernizácii produkčných kapacít, ktoré napájajú na globálne výrobné a odbytové siete. Zahraničné investície vytvárajú pracovné miesta a integrujú stovky tisícok zamestnancov do moderného segmentu svetového hospodárstva. Ak však nenarazia, ako v prípade centrálnej Európy, na funkčné a konkurencieschopné národné hospodárstvo, majú sklony vytvárať dualistické štruktúry. Dokážu zapojiť do vlastných globálnych sietí len časť lokálnych hospodárskych aktivít, pričom „zvyšok“ zostáva od tejto dynamiky odtrhnutý. Dualistické štruktúry nevyplývajú len z dynamiky zahraničných investícií, ale aj z nedostatočnej dynamiky „zvyšku“ hospodárstva. Presadzujú sa nielen regionálne a sektorálne, ale aj sociálne. Zahraničné investície sa usadzujú buď *regionálne* na západných hraniciach a v bezprostrednom susedstve starých členských štátov EÚ. Alebo sa grupujú okolo hlavných miest a malého počtu centier. Takto vzniká značný nesúlad v domácom rozvoji, ktorý spravidla prebieha na osi Západ – Východ.

Sektorálne sa „transnacionálny“ komplex nedá presne začleniť, pretože zahŕňa priemyselné odvetvia, ktoré vyvážajú, ale aj tie, ktoré si vzájomne konkurujú dovozom. Môže dokonca obsiahnuť aj časť ponuky určenú pre tuzemský trh (*nontradeables*). Na rozdiel od toho, čo ukazujú štrukturálne analýzy rozvojových krajín, nie je medzi moderným transnacionálnym a miestnym „zaostalým“ sektorom žiaden funkčný vzťah. Nedochoádza napríklad k tomu, že by moderný sektor bol z toho druhého zásobovaný lacnými surovinami, potravinami, alebo pracovnými silami. Obidva sektory nie sú „organicky“ prepojené na základe reťazových dôsledkov. Naopak, ako „zaostávajúci“ je kvalifikovaný sektor, ktorý nie je hospodárskym sektorom v užšom zmysle slova a nie je ním ani „tradičný sektor“ v zmysle rozvojovej teórie. Predstavuje ho heterogénny konglomerát rozličných aktivít, ktorých spoločným menovateľom je to, že nepatria do moderného sektora hospodárstva. Sem prináleží veľká časť súkromno-podnikateľských aktivít, ktoré boli už prípustné za čias komunizmu. Medzi ne patria: na vedľajší zárobok nasmerované súkromné poľnohospodárstvo, časti nadimenzované zamestnaného a poddimenzované plateného sektora verejných služieb, zvyšky ešte nesprivatizovaného štátneho hospodárstva, ďalej lokálne remeselné služby, maloobchod a stavebníctvo, ako aj množstvo aktivít, ktoré sa orientujú na jednoduché materiálne prežitie: od zhodnocovania domáceho odpadu až po kriminalitu.

Rozdiely medzi moderným, „transnacionálnym“ sektorom a „disfunkčným“ zbytkom hospodárstva, ak sa vôbec zmenšujú, tak veľmi pomaly. V transnacionálnom sektore sa o rast príjmov stará dynamika pracovného trhu. Nedostatok kvalifikovaných pracovných síl a logika podnikateľskej časti pracovného trhu, ktorá umožňuje diferenciaciu príjmov aj smerom dohora, môžu vyvolávať nárast reálnych miezd. V západnej Európe často proklamovaná obava, že nízke mzdy v centrálnej Európe vedú k presunu pracovných miest, je preto len čiastočne odôvodnená. Aj keď tieto mzdy sú ešte stále hlboko pod západoeurópskym priemerom, rastú už rýchlo. Azda až príliš skoro sa tak objavuje investičný vzorec, ktorý možno už desaťročia pozorovať vo vyspelých priemyselných krajinách. Mnohé podniky sa vyhýbajú dynamickému vývoju mzdy, ktorý sami spôsobi-

li a presúvajú výrobné kapacity do miest s nízkymi mzdovými nákladmi mimo hraníc EÚ. Pričom hospodársky rast v centrálnej Európe je napriek ešte stále nízkym (hoci stúpajúcim) cenám práce – v porovnaní s EÚ – čoraz menej intenzívny z hľadiska vývoja zamestnanosti. Kapacity moderného sektora na prijatie pracovnej sily zo „zvyšku hospodárstva“ sú tiež čoraz menšie, takže nie je možné pozorovať žiaden silný a trvalý trend prechodu pracovných síl z „disfunkčného“ do moderného segmentu hospodárstva. Multiplikačný efekt hospodárskeho rastu je v transnacionálnom sektore tiež slabý.

Aj západoeurópske priemyselné krajiny vykazujú dvojitú štruktúru hospodárstva na lokálnej a sektorálno-sociálnej úrovni. Aj v nich existujú regionálne disparity – za všetky pripomeňme talianske Mezzogiorno – a rozdiely medzi vysoko produktívnymi pracovnými miestami v exportujúcich alebo dovozom konkurujúcich odvetviach a pracovnými miestami v sektore služieb, remesiel, prípadne tieňovej ekonomiky. Na rozdiel od postkomunistických národných hospodárstiev, v západoeurópskych krajinách existuje *po prvé*, užšie prepojenie medzi sektormi: v rozvinutých priemyselných krajinách sa tiež prispôsobujú lokálni producenti (*non-tradable*) produktivite moderných ťažiskových sektorov, aj keď s určitým odstupom. *Po druhé*, tento sa rozdiel v západoeurópskom kapitalizme prekonáva na základe regionálnej mobility pracovných síl. Táto regionálna mobilita sa zdá byť v krajinách centrálnej Európy blokovaná, okrem iného aj kvôli neustále vysokému významu subzistenčného hospodárstva. *Po tretie*, rozdiely v blahobyte sa zmierňujú transfermi. Tieto transfery umožňujú zánik tých pracovných miest, ktoré ležia pod prahom produktívnej rentability a odbremeňujú tak vlastníkov od ekonomicky nezmyselnej, ale pre materiálne prežitie nevyhnutnej činnosti. V postkomunistických štátoch však chýbajú finančné prostriedky pre masívne transfery, prinajmenšom v podmienkach formálne dominujúceho pseudo-neoliberálneho režimu.

„Comprador inteligentsia“ a nová chudoba

Sociologicky príznačným znakom postkomunistického kapitalizmu je absencia vrstvy kapitalistov, prípadne triedy vlastníkov (napríklad pozemkových vlastníkov), ktorá by mohla znova prejsť ku kapitalistickým formám vlastníctva – a to pri predchádzajúcej intenzívnej akumulácii kapitálu a rozsiahleho nahromaždeného majetku. Základné prostriedky sa v období zmeny systému nachádzali v stave technickej aj ekonomickej degradácie, boli zastaralé a nezodpovedali podmienkam hospodárskej súťaže na konci 20. storočia. Tento majetok sa nedal len tak niekým privlastniť, ale musel sa najprv modernizovať a to za cenu vysokých nákladov. Aktérmi tohto procesu – ako sociologická náhrada triedy vlastníkov – boli spravidla manažéri štátnych podnikov, ktoré sa mali privatizovať. Nedisponovali síce vlastným kapitálom, ale inými zdrojmi ako napríklad poznatkami insiderov, presnými znalosťami podmienok fungovania a potenciálnej hod-

noty privatizovaných aktív. Disponovali tiež relevantnou sieťou politických vzťahov v rámci starej funkcionárskej elity a novovznikajúcej politickej triedy (King 1998).

Privatizácia a modernizácia základných výrobných prostriedkov mohla fungovať len prostredníctvom mobilizácie externých zdrojov, čiže prostredníctvom nielen finančných, ale aj organizačných, technických a marketingových zdrojov medzinárodného kapitálu. Štátne aktíva boli zverené medzinárodným spoločnostiam a tým aj do rúk skúseným a trhovo orientovaným aktérom. Títo aktéri disponovali potrebnými technickými, organizačnými a manažérskymi znalosťami a dokázali zapojiť lokálne aktíva (*assets*) do nadnárodných výrobných a trhových sietí (*networks*). Táto cesta privatizácie v prospech zahraničných spoločností sa realizovala predovšetkým v Maďarsku³. Tento proces nemal vzhľadom na osobitné podmienky krízy zahraničného zadĺženia alternatívu – národné aktíva boli použité vo forme konvertibilných dlhopisov (*debt-equity swaps*) za účelom odbúrania zahraničného zadĺženia. Maďarskú cestu privatizácie nasledovali, alebo budú nasledovať, s istým oneskorením a často za zmenených podmienok aj ostatné východoeurópske krajiny. V rámci tejto na zahraničie orientovanej privatizácie pripadá centrálna úloha sprostredkovateľa medzi špecifickými lokálnymi znalosťami domácich aktív a medzinárodným kapitálom už spomínanej ex-socialistickej funkcionárskej elite. Táto vrstva funguje ako *comprador intelligentsia*, čiže ako trieda kompradorov v tom zmysle, v akom sa tento pojem vyvinul a používal v rozvojových krajinách – pravdaže bez jeho negatívnych konotácií – čiže ako lokálny zástupca medzinárodného kapitálu a súčasne reprezentant miestnej spoločnosti vo vzťahu k tomuto kapitálu.

Odvrátenú stranu premeny neskoršej komunistickej funkcionárskej elity na *comprador intelligentsia* predstavuje „kritické deklasovanie“ (Endre Kiss) veľkej časti obyvateľstva až po vznik nového rozmeru chudoby. „Novou“ nie je táto chudoba preto, že nové trendy vývoja produkujú nové sociálne riziká a tomu zodpovedajúce obeť. Novou sa stáva v zmysle zvratu už za socialistickej minulosti vnímaného trendu postupného materiálneho zlepšovania podmienok života. Dotazníky Ivána Szélényho, použité o.i. v celej východnej Európe, dokazujú, že fáza neskorého komunizmu bola vnímaná ako obdobie skromného, ale rastúceho blahobytu (Szelenyi 2001). Na základe *dualistickej* štruktúry postkomunistického hospodárstva však hrozí relevantnej menšine, že sa jej životným osudom stane trvalá chudoba⁴. To platí medzi iným – ale v žiadnom prípade iba – pre etnickú menšinu Rómov, ktorej dnes hrozí, že sa stane zo spoločnosti trvale vylučovanou – nižšou – triedou ľudí.

³ Dôležité vysvetlenia v tomto ohľade poskytuje výskumný projekt Collegium Budapest pod vedením Jánosa Kornai „Honesty and Trust: Theory and Experience in the Light of Post-Socialist Transformation“. Research Project and Focus Group at Collegium Budapest 2001-2003.

⁴ Podľa Janosa Kornai predčasný „štát blahobytu“ (*premature welfare state*) za socializmu nebol zlúčiteľný s ekonomickou výkonnosťou východoeurópskych národných hospodárstiev a vyústil do pre rozvojové krajiny typických kríz zadlžovania. Tento argument zbavuje transformáciu zodpovednosti za ťažké sociálne prehmety a presúva ju na systém plánovaného hospodárstva. Ale aj keď je to tak, skutočnosťou zostáva, že transformácia znamená pre milióny ľudí „kritické deklasovanie“, teda nie len relatívne zhoršenie situácie, ale doslova stav biedy a núdze.

Pseudo-neoliberálny hospodársky poriadok a hybridný štát

Z pochopiteľných dôvodov bol prechod od kapitalizmu k socializmu poznačený anti-etatistickým diškurzom. Poradenské výkony medzinárodných expertov a štátny pesimizmus demokratických zoskupení konvergovali do tej miery, že sa v centrálnej Európe mohli bez väčšieho odporu etablovať „tvrdé“, zdanlivo neoliberálne režimy. Sociálna tvrdosť postkomunistickej spoločnosti sa prejavuje medzi iným aj v zaobchádzaní s obeťami transformácie, teda ľuďmi, ktorí pred prevratom museli žiť z pracovných a transferových príjmov, ako aj v oficiálnej akceptácii chudoby, ktorú dnešná politická trieda nevníma ako „výzvu“ pre politiku.

Táto rezignatívna a znevažujúca tolerancia, s ktorou berie chudobu politická elita a zdôvodňuje ju hospodárskou a politicko-sociálnou bezalternatívnosťou, by sa mohla interpretovať ako znak základného neoliberálneho postoja (prípadne neoliberálneho režimu). Zároveň toto demonštratívne zrieknutie sa úlohy štátu pri prekonávaní chudoby kontrastuje s nápadným využívaním možností štátu na druhej strane. Pretože napriek voči úlohe štátu skeptickej nálade sa po zmene systému ukázalo, že *„väčšina relevantných sociálnych skupín nedokázala pretrhnúť svoju, v každom zmysle slova vitálnu pupočnú šnúru k štátu. Inými slovami, tieto relevantné skupiny sa nedokázali zmocniť zrazu sa otvárajúcich sociálnych možností alebo priestorov, a to v prekvapujúco vysokej miere“* (Kiss, c.d.) Pupočná šnúra k štátu si uchovala teda svoju vitalitu – čo však v tomto ešte len sa tvoriacom systéme príliš neprekvapuje, keďže šance na zbohatnutie sa v ňom zakladali najprv výlučne na predaji štátnych aktív.

Hranice medzi štátom a trhom, politickým systémom a súkromným hospodárstvom, medzi *comprador intelligentsia* a politickou elitou sú plynulé. Tak ako vrstva *comprador intelligentsia* využívala predovšetkým svoje politické kontakty za účelom privatizácie niekdajšieho štátneho vlastníctva (a zabezpečenia si prístupu do kontrolných orgánov a manažmentu medzinárodných spoločností), rovnako sa politická elita podobá podnikateľskému klubu (*business-network*) s predĺženou parlamentnou rukou. Náchylnosť krajín centrálnej Európy ku škandálom vo vnútornej politike možno odvodzovať z tohto zmiešania politiky s obchodom. Tento stav vecí vyplynul zo skutočnosti, že prechod od socializmu ku kapitalizmu sa mohol uskutočniť iba v právne a morálne sivej zóne medzi upadajúcim štátom a novovznikajúcim kapitálovým trhom. Na štáte nezávisle formy sebaorganizácie spoločnosti sú vo všeobecnosti slabé, zatiaľ čo mnohé spoločenské skupiny visia na pupočnej šnúre síce oslabeného, ale stále ešte paternalistického sociálneho štátu, ktorý samozrejme rozdáva už len skromné požehnania. Nezávislé zväzy zamestnávateľov (s výnimkou zahraničných obchodných a priemyselných komôr) sú slabé a rozštiepené. Na opačnej strane zas odbory nedokážu využiť nové príležitosti na sebaorganizáciu a zostávajú v zajatí možností bývalých štátnych odbo-

rov. A to, čo platí pre záujmové združenia zamestnancov a zamestnávateľov, sa vzťahuje aj na celok takzvanej „občianskej spoločnosti“: silné občianske organizácie mimo privátneho hospodárskeho sektoru a bez otvoreného alebo skrytého prepojenia so štátom možno len sotva nájsť. Anti-etatistická nálada systémovej zmeny nevedla v dôsledku toho k jasnému oddeleniu spoločnosti od štátu v neoliberaálnom zmysle, ale podnietila vznik hybridných foriem (Attila Agh). Príznačným znakom pre tento vývoj je prenos štátnych funkcií na privátnych aktérov, ktorý však nevedie k zvýšeniu efektívnosti a zníženiu nákladov, ale k explodujúcemu rozšíreniu štátom nepriamo živeného personálu, a teda k zvyšovaniu nákladov a poklesu kvality verejných služieb.

Polarizácia hospodárstva a spoločnosti na progresívny nadnárodný a zaostávajúci regionálny sektor sa reprodukuje aj vo vnútri štátu ako protiklad medzi profesionálnou byrokratickou elitou, ktorá sa väčšinou koncentruje okolo šéfa rezortu a je zodpovedná za „europeizáciu“ v súvislosti s približovaním sa k EÚ a nedostatočne platenou administratívou, ktorá sa pohybuje ešte na racionalizačnej úrovni predweberovskej byrokracie. Táto administratíva je výkonným orgánom oficiálne marginalizovaného, ale de facto materiálne inštrumentalizovaného štátu. Kritéria weberovskej byrokratickej racionality (rovnaké zaobchádzanie, nestranné vedenie úradu, hierarchia a služobný postup, princíp písomného spracovania a vedenia aktov, špecializácia výkonov) sa v nej presadili len čiastočne – nehovoriac o tom, že by sa „postweberovské nároky“ ako transparentnosť, efektívnosť, ústretovosť k zákazníkom preniesli aj na výkon správy, „*Predovšetkým zahraniční podnikatelia a investori sa sťažujú na byrokratický ‚beh cez prekážky‘, rozšírenú nekompetentnosť, dlhé vybavovanie a korupciu aparátu*“ (Csoboth 2003:50). Verejná správa, ktoré nie je kontrolovaná aktívnou občianskou spoločnosťou, sa ešte ani nepriblížila k aktívnemu pluralisticko-kooperatívne-koooperatívne vzťahu k občanom.

Zamrežované okná: dôvera, morálka, náklady transakcií a demokracia

Už na prvý pohľad trpia východoeurópske spoločnosti na paranoidne pôsobiaci komplex bezpečnosti. Takmer všetko sa zaisťuje alarmami, bezpečnostnými videokamerami a inými zariadeniami, aj keď sa nejedná o veľkú hodnotu. Zdá sa, že aj bezpečnostný personál má význačný podiel na celkovej počte zamestnancov. Žiadna drogéria bez SBS, žiadne okno bez mreží. Tento komplex bezpečnosti sa nedá zdôvodniť ani hrozbou medzinárodného terorizmu, ani astronomicky vysokou kriminalitou. Skôr poukazuje na hlboko zakorenenú všeobecnú nedôveru všetkých proti všetkým. Postkomunistický kapitalizmus spočíva na slabej báze vzájomnej dôvery (*trust*).

„Dôvera“ je základom modernej spoločnosti. To platí nielen pre kooperáciu v rámci pracovného procesu, ale aj pre transakcie na trhu. V pracovných procesoch

rovnako ako na trhu platí ako pravidlo zásada, že žiaden z partnerov *nepodvádza*. Ani nutnosť ochrany pred výnimkami z tohto pravidla, nevyvracia platnosť zásady ako takej. Na „morálku“ ako lacný zdroj prevencie sa možno odvolať skôr, než sa k zaisteniu ochrany pracovných a tržných vzťahov aktivizuje hrozba represie alebo použije hmotný stimul. Samotné odvolávanie sa na morálku nasleduje až potom, keď je bezproblémová spoločenská koordinácia narušená. Až keď sa apelom na morálku nedokáže obnoviť kooperácia v spoločnosti, siaha sa po drahších zdrojoch ako už spomenutých hmotných stimuloch alebo hrozbe spojenej s represiou (por. Habermas 1997: 11 a nasl.). Tento, v centrálnej Európe nápadne chýbajúci faktor dôvery a morálnych zdrojov, je dedičstvom komunistickej minulosti ako aj výsledkom transformácie, ktorú majú východoeurópske krajiny za sebou. Pre komunistickú nadvládu bol charakteristický svojský druh oficiálneho cynizmu. Tento cynizmus bol formálne legitimizovaný intelektuálne náročným svetonázorom a líčením dejín, ktorý bol degradovaný na systém ošúchanej maškarády zastrašovania s výlučným cieľom zaistenia postavenia zvonka nainštalovanej a podporovanej mocenskej skupiny. Najneskôr v šesťdesiatych rokoch bolo jasné, že princípy oficiálnej legitimizačnej ideológie sú *de facto* demontované. Ideologický systém už ani nepoužíval dejinno-filozofickú maškarádu.

Moc sa zbavila beztak len fiktívnej legitimacy, kým na univerzitách a školách alebo v mládežníckych a kultúrnych zväzoch sa odohrávalo – pod hrozbami a nasilu – divadlo, ktorého bezpredmetnosť už neskrývali ani samotní mocipáni. Politika a spoločnosť hrali permanentnú dvojitú hru, v ktorej boli formálne propagované hodnoty, inštitúcie a princípy podkopávané rozsiahlou sieťou intrigujúcich skupiniek. Zdroje „morálky a dôvery“ sa bez normatívneho konsenzu viac menej vyčerpali. A transformácia nedokázala toto vákuum vyplniť: prechod k demokracii sa odohral, ako už bolo povedané, v morálnej a právnej sivej zóne. Čo sa týka legitimacy, aj tento proces bol zaťažený vážnym nedostatkom: jeho víťazmi sa stali reformne orientovaní predstavitelia bývalého režimu, táto neskorá komunistická funkcionárska elita, ktorá sa obohatila privatizáciou štátneho vlastníctva, patriaceho podľa komunistickej propagandy všetkým. Transformácia nielenže ustanovila spoločenskú nerovnosť na mieste predchádzajúcej propagandistickej rovnosti, ale vytvorením novej hospodárskej elity z pololegálneho a rýchle prispôsobujúceho prostredia odstránila každú pochopiteľnú súvislosť medzi odmenou a výkonom. Tým sa vytvorila atmosféra masívnej neistoty a svojím spôsobom spotrebovala zvyšok zásob dôvery a morálky v spoločnosti, ktoré po sebe zanechal komunizmus.

Nedostatok dôvery a morálky sa spätne odzrkadľuje v politickej sfére. Mladé centrálné európske demokracie sa vyznačujú predovšetkým „blbou náladou“ (Csoboth 2003:19). Ako príznačný indikátor sa vždy uvádza tvrdenie: nová sloboda nebola prijatá s nadšením, lež ustúpila formálne korektnému, aj keď ušomranému prístupu k demokracii: voľby sa uskutočňovali v dohodnutom časovom rámci, a nevyskytol sa ani prípad, že by sa nejaká politická sila pokúsila dostať k moci ilegálnym spôsobom.

A predsa je volebná účasť v porovnaní s západnou Európou nízka, práve tak ako členstvo v politických stranách, odboroch a iných záujmových organizáciách. Ako už bolo povedané, aj občiansko-politické aktivity sa využívajú v minimálnej miere. Voliči sa správajú ako anjeli pomsty, ktorí spoľahlivo odvolia každú vládnucu stranu. V stabilnejšom politickom systéme, akým je maďarský, to vedie k pravidelnej zmene vlády, kým v menej stabilnom systéme ako v Poľsku sa tento fenomén prejavuje v permanentnom úpadku a neustálej nutnosti pretvárania politickej scény. Doposiaľ nevznikli ani žiadne významnejšie väzby lojality väčších skupín obyvateľstva na politické strany (prípadne na ich politické orientácie) alebo iné spoločenské organizácie. V očiach mnohých ľudí sa politika namiesto toho redukuje na inscenáciu nepretržitej série škandálov⁵.

Ekonomicky sa nízky stupeň dôvery a morálky („sociálny kapitál“) prejavuje na úrovni transformačných nákladov a rizík. Čím nižšia vzájomná dôvera aktérov, a čím menšia možnosť rátať s morálkou partnerov, o to väčšia nevyhnutnosť nasadenia represívnych, právnych a materiálnych prostriedkov. Ak sú dôvera a morálka slabo prítomné v anonymnom spoločenskom priestore, potom sa tento nedostatok vyrovnáva kombináciou transakcií (prípadne koordináciou pracovných procesov) s osobnými vzťahmi. Takto vznikajú klientelistické siete, ktoré za účelom znižovania cien a rizík spoločenských transakcií využívajú rodinné, etnické, príbuzenské, krajanské vzťahy. Tieto klientelistické vzťahy pri transakciách sú pravdaže menej efektívne než trhové vzťahy, keďže sa tým vylučujú určité výhodné transakcie a uprednostňujú iné, hoci sú ekonomicky nevýhodné. Ak stredoeurópske spoločnosti disponujú len slabým sociálnym kapitálom dôvery a morálky, potom musia akceptovať buď vyššie náklady na transakcie v dôsledku rozsiahlych zabezpečovacích opatrení, alebo sa chránia klientelizmom za cenu nižšej efektívnosti, než aká by bola možná v tržných podmienkach.

Politicky vzniká otázka, či bez zodpovedajúcej úrovne dôvery a morálky môže existovať aj funkčná demokracia. Na jednej strane sa demokracia prezentuje ako normatívne náročná forma vlády, keďže na všetkých „dospelých“ občanov adresuje požiadavku spoluúčasti. Na druhej strane by sa moderné demokracie museli zrútiť, ak by všetci občania naozaj uplatnili v plnej miere svoje ústavné možnosti participácie. Bez určitého minima spoluúčasti by pravdepodobne demokracie nakoniec mohli fungo-

⁵ Sotva prekvapia niekedy až prehnané konštatovania nedostatkov stredoeurópskych demokracií zo strany Západu. Nemožno však ani očakávať, že by elity a obyvateľstvo dokázali po mnohých desaťročiach diktatúry zaviesť vzorové demokracie, alebo ich dohnať v krátkom čase – vývoj, na ktorý západne demokracie potrebovali celé desaťročia, či dokonca aj stáročia. Politické, hospodárske a kultúrne elity ako aj väčšina obyvateľstva sa (politicky) socializovali už počas komunizmu. Už z tohto dôvodu bude trvať ešte mnoho rokov, kým relevantná časť obyvateľstva začne využívať demokratické šance participácie a dnešnú volebnú demokraciu rozvinie do podoby „konsolidovanej“ alebo „liberálnej“ demokracie. Porovnávajúci pohľad na vývoj Nemeckej spolkovej republiky to môže len potvrdzovať. Aj prvé desaťročia západonemeckej demokracie boli určované preddemokratickými dispozíciami elit a väčšiny obyvateľstva. Aktívna účasť na demokracii zo strany sebavedomých občanov proti zotrúvajúcej moci oligarchického štátu sa presadila až po afére týždenníka Spiegel, teda 13 rokov po prijatí demokratickej ústavy. Podobný vývoj možno očakávať aj v centrálnej Európe.

vať, ale nemohli by rozvíjať svoju imanentnú radikalizáciu (to znamená prehĺbenie a rozšírenie demokratických princípov na čoraz širšie oblasti života), ktorá určuje kvalitu demokracie. Trh a masové médiá bez korigujúcich elementov normatívne zdôvodnenej participácie občanov vytvárajú riziko, že sa stanú hlavnými prostriedkami riadenia politiky, kde by trh určoval jej výstupy (*output*) a médiá zas jej vstupy (*input*). Politika by v dôsledku toho stratila svoju funkciu ako nástroj riadenia spoločnosti (v zmysle pojmov systémovej teórie) a svoje miesto ako sféra, v ktorej občania rozhodujú o svojich záležitostiach (v zmysle normatívnej teórie demokracie).

Trh, plán, životný svet

Spomínaný nedostatok dôvery a morálky ako aj slabé angažovanie sa pre vybojovanú demokraciu možno odvodzovať z dvojitej traumy z komunizmu na jednej a transformácie na druhej strane. Transformácia nedokázala vyplniť normatívne vákuum, ktoré po sebe zanechal komunizmus. Prípadne ho vyplňala len formálne, zavádzaním demokratických procedúr, kým materiálne dôsledky – rozdeľovanie príjmov, majetku a príležitostí, sa dalo sotva ináč legitimizovať ako na základe tvrdého zákona pôvodnej akumulácie. Práve preto sa často a opakovane prikrášľoval pohľad na komunistickú minulosť. Tento fenomén bolo možné pozorovať aj vo východnom Nemecku, kde transformácia prebiehala za oveľa priaznivejších podmienok ako v nových členských štátoch a z právneho hľadiska v pomerne pevne stanovenom rámci. Tomuto nostalgickému ex-post prikrášľovaniu neskorého komunizmu, prinajmenšom v niektorých stredoeurópskych krajinách, ktoré sa prejavuje vo výskumoch verejnej mienky ako aj v mediálnych gýčoch v podobe nemeckých „Ostalgie“ – shows⁶, nezodpovedá spravidla žiadny explicitný prokomunistický postoj alebo orientácia na antikapitalistický politický projekt. Pravdepodobne sa táto nostalgia netýka tak komunistického systému, ako „životných ostrovčekov“, ktoré vytvoril neskorý komunizmus a na ktoré sa ľudia uchýľovali do bezpečia pred systémom. V niektorých krajinách nimi boli dovolené rezervácie privátneho podnikania vo sfére poľnohospodárstva, vybraných remesiel a maloobchodu, ale tieto životné ostrovce sa tiež formovali v určitých oblastiach oficiálne dovolenej kultúry (film, hudba).

Čiastočne sa táto nenáročná, nepolitická sféra slobody vnímala ako skrýša. Ale sčasti tieto životné útočiská vznikli zo samotných deficitov komunistického systému plánovania a produkcie. Ako sa ukázalo, plánované hospodárstvo nebolo v stave garantovať bezchybnú výrobu a distribúciu tovarov a služieb. Nedostatky výrobného a distribučného procesu, ktoré sa neustále objavovali v systéme plánovaného hospodárstva, boli tlmené spôsobom, ktorý bol v priamom protiklade ku príkazovému systému pláno-

⁶ „Ostalgia“ je slovná hračka, ktorej zmysel tvorí kombinácia dvoch výrazov, nostalgie a nemeckého slova Ost, čiže v preklade východ.

vaného hospodárstva: prostredníctvom spontánnej kooperácie a komunikácie zamestnancov. Zamestnanci preberali čiastočne organizáciu produkcie a rozdeľovania na seba všade tam, kde príkazy systému plánovania nezaberali, Takýmto spôsobom vznikol istý druh „tieňového hospodárstva“ alebo tiež „tieňovej spoločnosti“, ktorá si vytvorila vlastný subsystém hodnôt a kultúry. Ak sa analýzy subkultúry bývalej DDR z pera Wolfganga Englera dajú aplikovať aj na ďalšie krajiny centrálnej Európy, potom sa v rámci tejto tieňovej spoločnosti reprodukovali rovnostárske hodnoty, ktoré síce propagoval oficiálny komunizmus, ale súčasne ich dehonestoval svojou nomenklatúrou (Engler 1999). Paradoxne sa normatívne postoje propagované oficiálnym komunistickým režimom neuplatňovali v rámci jeho oficiálneho systému, ale v jeho tieňovom protipóle.

Pre veľkú časť obyvateľov centrálnej Európy bola transformácia totožná s rozpadom ich *životného sveta*. Podľa pojmológie Jürgena Habermasa existujú iba dve inštanície na koordináciu spoločenského jednanja: neosobné prepojenia (ako trh a plán) alebo životné svety, ktoré umožňujú sociálnu integráciu na základe zdieľaných presvedčení a tradícií. V socialistickom nedostatkovom hospodárstve dominovala *per definitionem* inštančia životného sveta nad koordináciou trhu, a vďaka deficitom hospodárskeho systému aj nad oficiálnym svetom socialistického plánovania. Prvky spoločenskej súdržnosti, spontánnej kooperácie a improvizovanej kreativity sa nevytvárali v socialistickom systéme samom, ale na základe jeho nedostatkov, medzi ktoré patrila predovšetkým narušená výroba. Životný svet mnohých občanov centrálnej Európy, ktorí neboli súčasťou straníckej hierarchie a ani sa nepohybovali v blízkosti opozície systému, by sa dal pravdepodobne opísať ako osobitná forma robotníckeho prostredia. Na Západe bola táto forma už dávno v procese zániku – Wolfgang Engler hovorí v tejto súvislosti o „robotníckej spoločnosti“ (*arbeiterliche Gesellschaft*). Kým oficiálna rétorika robotníctva ako vládnucej triedy slúžila ako ošúchaná zámienka na presadzovanie straníckej moci, koordinácia socialistickým hospodárstvom nezvládnutej produkcie bola v skutočnosti vo veľkej miere zabezpečovaná spoločenskou kooperáciou samotných robotníkov. Na základe zdieľaných presvedčení a hodnôt sa v tomto prostredí mohli vytvoriť egalitárne formy komunikácie, ktoré Wolfgang Engler opisuje nasledujúcim spôsobom:

„ Nikomu sa nemalo dariť horšie ako inému. Každému sa mohlo dariť lepšie len v tej miere, v akej nevzbudzoval oprávnenú závišť svojho prostredia(...). Každý žiarlil na tých hore nad ním a na tých dole pod ním sa díval s nefalšovaným súcitom, so starosťou o to, aby sa prudké rozdiely zmierňovali, ak sa už nedali vyrovnáť – aj za cenu vzdania sa vlastných výhod“ (Engler 1999:47).

S transformáciou nezankol len komunizmus, ale tiež ním samým vytvorený „protisvet“. Transformačný proces znamenal viac menej otvorenie uzavretého životného sveta, nahradenie konkrétnych a osobných kooperácií neosobnými tržnými vzťahmi a novými mobilizačno-flexibilizačnými nárokmi. Transformácia bola svojím spôsobom aktom oslobodenia a zároveň tiež likvidácie vlastných orientačných základov. Preto bol prechod k trhu

vému systému prežívaný čiastočne ako proces oslobodenia, ale sčasti aj ako vynútené osamotenie, ktoré pre väčšinu nebolo kompenzované ani len materiálnym prílepením.

Hodnotové vákuum dnes vyplňuje historizujúci nacionalizmus, ktorý vybavený pestrými torzami z národných dejín skúša zaujať pozíciu náhrady životnej komunikácie. Národ, jeho jazyk, symboly, hrdinovia, darebáci, víťazstvá a mýty mali vygenerovať istý druh spoločenstva (alebo životného sveta), ktoré malo svoje pôvodné miesto v minulosti vo forme egalitárnej „tieňovej spoločnosti“ a ktoré *per definitionem* nemôže byť vytvorené trhom. Keďže komunikačná báza životného sveta bola zničená, ani historický nacionalizmus nevytvára viac než náhradu zaň, len akýsi fiktívny pocit spolupatričnosti, ktorý sa nielenže nepotvrďuje každodennou komunikáciou, ale ktorý je zároveň v protiklade ku každodennému boju o kariéru, príjmy a podiel na trhu.

A Európa?

Uvedená rada charakteristík postkomunistického kapitalizmu sa ukazuje byť na prvý pohľad sériou prekážok, ktoré bránia produktívnej spolupráci s novými členskými krajinami. Nie je to však tento prípad. Väčšina z uvedených charakteristík krajín centrálnej Európy sa týka procesov, ktoré prebiehajú radikálne a v krátkom čase, zatiaľ čo v západnej Európe sú vnímané ako postupná erózia vcelku ešte stále funkčného „sociálneho trhového hospodárstva“. To platí predovšetkým o posledne menovanej dimenzii – rozkladu sociálnych životných svetov na základe spoločensky a politicky nebrzdenej dynamiky voľného trhu. Aj v západnej Európe vystavuje obmedzenie sociálno-štátnych výdavkov určité skupiny obyvateľstva voľnému pôsobeniu trhu, ktorý ale dokázali západoeurópske sociálne štáty ovplyvniť prinajmenšom v prípade sociálne rizikových situácií. Rozpad sociálneho prostredia priemyselných robotníkov je proces, ktorý začal na Západe už pred druhou svetovou vojnou. Západoeurópske veľkopodniky dokázali toto prostredie aspoň čiastočne zreprodukovať v rámci ich vlastných osadenstiev. Komunikačne založená spolupráca zamestnancov, ktorá v centrálnej Európe spontánne eliminovala nedostatky plánovaného hospodárstva, bola v západnej Európe vedome vytvoreným produktom manažmentu, skúšajúceho takýmto spôsobom využiť kreatívny potenciál pracovných síl za pomoci moderných nástrojov podnikového riadenia. V dôsledku globalizácie, čiže nestáleho presúvania pracovných síl a kapitálu, sa strácajú tieto vnútorné pracovné trhy, ktoré sa sformovali na základe „podnikovej kultúry“. Tým sa uvoľňuje v čoraz väčšej miere miesto transnacionálnemu a neregulovanému pracovnému trhu.

Vzťah oboch častí Európy, prípadne oboch variantov kapitalizmu, nie je jednoznačný. Na jednej strane západoeurópske štáty reprezentujú pre svojich partnerov na Východe ešte stále – prinajmenšom na úrovni porovnania – obraz skroteného trhu, veľ-

korysých sociálnych systémov, homogénneho národného hospodárstva, živej demokracie a fungujúcich vzťahov medzi štátmi, ktoré nie sú obmedzené európskym zospoločenšením štátnych funkcií. Tieto krajiny ešte stále platia za vzor, podľa ktorého sa môžu nové členské krajiny orientovať. Na druhej strane možno už aj v západnej Európe pozorovať tendencie, ktorých výsledky sú zreteľne viditeľné v centrálnej Európe. Vyčerpanosť znevýhodnených regiónov, dualizácia výrobných a pracovných trhov, trvalá nezamestnanosť a nové ostrovy chudoby, privatizácia verejných funkcií (bez rastu efektivity), erózia sociálneho kapitálu (*trust*), poškodzovanie sociálnych životných svetov, a to všetko vnímateľné na základe rastu „úchylného správania“, ktoré zahŕňa konzum drog až po daňové úniky, či degradáciu politickej scény na permanentné mediálne divadlo atď.

Dnešná EÚ je postavená pred kritickú otázku smerovania, akým sa má uberať vzájomné približovanie sa pod spoločnou strechou Únie. Nie je postkomunistický kapitalizmus v centrálnej Európe modelom *kapitalizmu post sociálneho štátu* pre celý kontinent? Alebo sa podarí ešte naplniť vyschnutú konštrukciu „európskeho sociálneho modelu“ novým obsahom, v ktorom sa uchovávajú normatívne korene západoeurópskeho „sociálneho štátu“? Túto otázku možno zodpovedať len politicky, pretože v nej ide o to, v akom spoločenstve chceme my, Európania, ďalej žiť. Túto otázku nemôže zodpovedať ani trh ani bruselská byrokracia, ale iba občania, ktorí sa čoraz viac budú pokladať za občanov Európy.

Literatúra

- Albert, Michel (1982): *Kapitalismus gegen Kapitalismus*, Frankfurt/New York.
- Andruchowytsch, Juri (2003): „Erz-Herz-Perz“, In: *Das letzte Territorium*, Frankfurt am Main.
- Berger, Peter (Hrsg) (1997): *Die Grenzen der Gemeinschaft. Konflikt und Vermittlung in pluralistischen Gesellschaften*, Gütersloh.
- Csoboth, István (2003): *Mitwirkung der Bürger an der Demokratie in Ungarn. Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit*, Wiesbaden.
- Engler, Wolfgang (1999): *Die Ostdeutschen. Kunde von einem verlorenen Land*, Berlin.
- Esping-Andersen, Gösta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalisms*, Princeton.
- Habermas Jürgen (1997): *Eine genealogische Betrachtung zum kognitiven Gehalt der Moral*, in: *Die Einbeziehung des Anderen*, Frankfurt am Main.
- Heitmayer, Wilhelm (1997b): *Was hält die Gesellschaft zusammen?* Frankfurt am Main.
- Heitmayer, Wilhelm (Hrsg.) (1997a): *Was treibt die Gesellschaft auseinander?* Frankfurt am Main.
- Hix, Simon (1999): *The Political System of the European Union*, Basingstoke und London.
- King, Lawrence P. (1998): *Strategic Restructuring: Making Capitalism in Post-Communist Eastern Europe*, in: Eva Fodor, Szelenyi 60. *A Festschrift in Honor of Iván Szelenyi*. <http://hi.rutgers.edu/szelenyi60/king.html>
- Kiss, Endre (o.D.): *Gibt es oder gibt es nicht? (Nation, Ideologie und Staat im post-sozialistischen Mittel-Europa)* <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/download.html>
- Rieger, Elmar und Stephan: *Grundlagen der Globalisierung. Perspektiven des Wohlfahrtstates*, Frankfurt am Main.
- Szelenyi, Iván (2001): *Poverty under post-communist capitalism – the effects of class and ethnicity in a cross-national comparison*. Center for comparative Research/Department of Sociology, Yale University, October 14, 2001.

© Friedrich Ebert Stiftung, e. V.
zastúpenie v Slovenskej republike
Maróthyho 6, 811 06 Bratislava
Tel.: +421 2/ 544 11 209, 544 11 880, Fax: +421 2/ 544 11 641
www.fes.sk